

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЗНОСТІ МОВЛЕННЯ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

У статті йдеться про необхідність оволодіння майбутніми вчителями лексичними засобами виразності мовлення, якими насамперед виступають тропи. Наголошується на особливій ролі лексичних засобів в увиразненні мови художнього твору та повсякденного мовлення.

Ключові слова: лексичні засоби виразності мовлення, тропи, епітет; метафора; перифраза; гіпербола; синоніми.

До найкоштовніших надбань кожного народу належить мова. Мова – найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, культуру і традиції... Слово – наше повнокровне життя, невмируще джерело поступу. З цього невичерпного джерела мовець здобуває не тільки знання про навколишній світ, а й моральні і естетичні оцінки та уподобання народу. Слово – наше найзіркіше око, наймогутніша сила. Через слово людина пізнає те, що недоступне було (або їй залишиться таким!) безпосередньому сприйманню [2, 5].

Українська мова має надзвичайно багатий і різноманітний словниковий склад. Іноді потрібне ціле життя, щоб освоїти усе багатство лексем. У цій статті зацентруємо свою увагу на лексичних засобах виразності мовлення, якими передусім виступають тропи, такі як: епітет, метафора, метонімія, перифраза, евфемізм та інші.

Звичайно, тропи є неодмінною прикметою насамперед мови художнього твору, однак, доречно вжити мовцем у повсякденному мовленні, вони спроможні значною мірою увиразнити його, а відтак посилити вплив такого мовлення на слухачів. Тобто можна без перебільшення стверджувати, що лексичні засоби виразності мовлення, передусім тропи, відіграють неабияку роль у становленні мовної особистості, особливо вчителя. Люди саме цієї професії покликані навчати слова і словом, тож мовлення педагога має бути не тільки правильним, змістовним, точним, але й емоційним, переконливим, чого можна досягнути, використовуючи лексичні засоби виразності.

Троп – це мовний зворот, у якому слово або словосполучення вжиті в переносному значенні і служать засобом досягнення естетичного ефекту виразності в мові художньої літератури, в публіцистиці, в ораторському стилі тощо [4, 313]. Оскільки вчитель має бути ще й добрим оратором,

вміти готувати та виголошувати ораторські промови, аргументовані висловлювання, то він повинен мати сформовані вміння доцільно використовувати в мовленні різноманітні риторичні фігури і тропи. При цьому майбутній учитель має пам'ятати, що ораторська промова покликана переконати аудиторію, тому під час вибору засобів виразності мовлення треба керуватися цією настановою і використовувати тропи з метою привернути увагу слухачів. Виразна промова примушує аудиторію (чи то дитячу, чи дорослу) уважніше її сприймати, а отже, легше досягається поставлена оратором мета. Навпаки, бесіда, промова, позбавлена будь-яких засобів виразності, викликає у слухачів нудьгу, пасивне слухання без належного сприймання, бажання швидше покинути аудиторію. Учитель не повинен бути таким промовцем, щоб його не бажали слухати навіть його учні. Тому педагог мусить невтомно працювати над збагаченням та вдосконаленням свого мовлення, опановуючи норми української літературної мови, доречно використовуючи багатство лексичних засобів виразності мовлення, якими багата наша мова.

Відома дослідниця поетичної мови О.Бандура зазначає: «Художня функція тропів полягає в тому, що вони допомагають виділити, підкреслити в зображуваному характері, явищі, предметі потрібну рису чи якість, тобто сприяють їх індивідуалізації. Тропи надають художньо-образної виразності, емоційності, поетичності». У наведеній цитаті йдеться про роль тропів в увиразненні поетичного мовлення, однак, як уже зазначалося, не виникає сумніву в тому, що доцільне використання тропів мовцями сприяє увиразненню й повсякденного мовлення, забезпечуючи його позитивний вплив на тих, хто слухає.

Найпростішим видом тропів є *епітет*, але водночас він виступає надзвичайно ефективним засобом увиразнення як мови художнього твору, так і мовлення. «Епітет – категорія художньо-мистецька і вважається різновидом означення» [6,71]. Якщо хочемо вирізнити якесь явище, предмет з-поміж інших, якщо намагаємося словом змалювати життєву картину, точніше передати думку, надати мові образності, емоційності, то послуговуємося словами-означеннями, або епітетами [1,3].

На думку М.Рибникової, «як майстер пензля тяжіє до певних фарб та ліній, так художник слова тяжіє до певних епітетів». Подібно до майстерного малярського твору або сучасної кольорової фотографії приваблюють зір соковитими барвами художні означення, описують, малюють, оцінюють, увиразнюють словесне зображення. Вони пробуджують думку, допомагають розвивати мовне чуття... «Коли епітет б'є стрілою у саму щонайглибшу суть» (М.Рильський), виникає енергія мовотворення, розкриваються таємниці життя слова в його вічному розвитку [1, 5].

Тож завдання майбутнього вчителя, і передусім учителя початкових класів, – осягнути й освоїти багатство епітетів, якими так щедро збагачена наша мова. Будуючи власні висловлювання, педагог має послуговуватися влучними і доречними в конкретному висловлюванні художніми означеннями, тобто епітетами, привертаючи увагу учнів до образності цього тропу, заохочуючи їх уживати епітети у власному мовленні – як усному, так і писемному.

У повсякденному мовленні ми користуємося так званими постійними (загальномовними, відомими мовцям) епітетами, запозичуючи їх з фольклорних та літературних творів, наприклад: *чисте (безкрає, широке) поле*; *синє море*; *широкий степ*; *буйний вітер*; *зелений (розкішний, веселий) гай*; *гаряче (лагідне, добре, мудре) слово*; *висока (крилата, золота) мрія*; *грізне (заплакане, сумне, голубе, веселе, тривожне, чудове) небо*; *грозовий (благодатний, довгожданий, сліпий) дощ*.

Потужним засобом виразності мовлення виступає метафора. *Метафорою* називається слово, значення якого переноситься на найменування іншого предмета, пов'язаного з предметом, на який звичайно вказує це слово, рисами подібності. Наприклад, у рядках вірша Є.Маланюка «Вічне»: «Досі сниться метелиця маю, завірюха херсонських вишень...» – метафорами виступають слова «метелиця» та «завірюха», оскільки в даному контексті вони вживаються не в прямому своєму значенні, коли вказують на ті атмосферні явища, якими супроводжується прихід зими, а в переносному – для підкреслення й посилення того враження, яке справляє цвітіння вишень [3, 213-214].

Ми також послуговуємося найбільш уживаними загальномовними метафорами, наприклад: *сонце усміхається, час біжить, дні летять, ліс спить, гроші тануть, холодний прийом, тепла атмосфера* та ін. Без сумніву, метафори, виступаючи словесним засобом увиразнення мовлення, збагачують, емоційно насажують його, дозволяють мовцеві з більшою переконливістю вплинути на слухача. Тому вчителі мають постійно користуватися надзвичайно багатим метафоричним арсеналом рідної мови, прилучаючи до краси образного слова своїх юних вихованців.

Різновидом тропу, близького до метафори, є *метонімія*. Це слово, значення якого переноситься на найменування іншого предмета, пов'язаного з властивим для даного слова предметом за своєю природою. Наприклад, такий вислів, як «весь театр аплодував», містить у собі метонімію, виражену словом «театр». Це слово вжите тут не у прямому, а в переносному значенні, оскільки, кажучи так, ми маємо на увазі те, що аплодував не театр, а глядачі, які в ньому знаходилися [3, 216]. На відміну від метафори, метонімічне зіставлення предметів відбува-

ється не за ознакою їхньої подібності, а за ознакою їхньої суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку. Метонімія досить широко використовується у віршованому та прозаїчному мовленні як місткий зображувально-виражальний засіб. Отже, метонімія, як і метафора, увиразнює мовлення; цим лексичним засобом виразності також треба вміти послуговуватися, якщо хочемо справляти позитивне враження на слухачів.

У повсякденному мовленні використовуємо метонімічні вислови на зразок: *місто спить, село радо зустрічає гостей, чайник кипить, читаємо Івана Франка* та інші. Звичайно, у таких і подібних випадках можна висловитися більш звично, традиційно: «Жителі міста сплять»; «Селяни (чи всі мешканці села) радо зустрічають гостей», «Вода в чайнику кипить», «Читаємо твори Івана Франка», але більшої виразності, експресивної наснаженості і гнучкості надає мовленню метонімія.

Увиразнює мовлення і такий різновид тропа, як *гіпербола*. Це словесний зворот, в якому ознаки описуваного предмета подаються в надмірно перебільшеному вигляді з метою привернути до них особливу увагу читача (слухача). Наприклад: «Давно, давно вже Київ панував. Його церкви аж хмари зачіпали» (А.Метлинський); «Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходять подібне кохання» (В.Сосюра). В основі гіперболи завжди лежить елемент певної абсурдності, різкого протиставлення здоровому глузду або суспільному досвіду. Гіпербола завжди привертає до себе увагу, виступає як несподіванка, яка з великою силою руйнує автоматизм читацького сприйняття [3,223].

У мовленні послуговуємося гіперболічними висловами, чим справляємо відповідне враження на слухачів: «Чоловік сходив увесь світ», «Я тисячу разів тобі про це казала», «Пролито море сліз», «Сто разів чув про це» та ін.

Тропом, протилежним гіперболі, є *літота*. Це словесний зворот, в якому ознаки описуваного предмета подаються з надмірним їх применшуванням. Наприклад: «О принесть як не надію, то крихту рідної землі: Я притулю до уст її і так застигну, так зомлію» (О.Олесь) [3,223]. Вдало використано літоту в оповіданні Марка Вовчка «Сестра»: *бабуся «малесенька, ледве од землі видно»*. Цей оригінальний троп широко вживається в народних і літературних казках, наприклад: «хлопчик-мізинчик», «дівчинка-дюймовочка», «хатинка на курячих ніжках». Чимало літот є фразеологізмами чи ідіомами, як-от: *рукою подати; грошей кіт наплакав* та ін.

Мовці використовують цей засіб для надання висловлюванню більшої переконливості, наприклад: «У тому озері води – жабі по коліно», «Життя людини – одна мить», «Кінь завбільшки з кішку» та інші.

Автори підручника «Теорія літератури» О.Галич, В.Назарець, Є.Васильєв трактують тропи як засоби контекстуально-синонімічного виразнення мовлення. Важливо, щоб ці засоби, які так майстерно використовують творці художнього слова, збагачували мовлення кожного мовця, передусім учителя, були доречно вжиті у конкретній мовленнєвій ситуації. За такої умови лексичні засоби виразності мовлення, основні з яких ми розглядаємо в цій статті, спроможні посилити ефективність висловлювання, зробити його емоційно насиченим, переконливим, таким, що пробуджує уяву слухача, привертає його увагу, викликає позитивні емоції. Саме до побудови таких висловлювань, до такого мовлення має прагнути майбутній учитель. Мистецтва слова він повинен навчитись ще у стінах вищого навчального закладу, щоб, переступивши поріг школи, принести дітям справжній вогонь уже відшліфованого, добірного, яскравого слова. Лексичні засоби виразності мовлення, передусім тропи, якраз і відіграють надзвичайно важливу роль у мовно-літературній освіті майбутніх педагогів, у становленні кожного з них як мовної особистості.

Перифраза (*перифраза*) – мовний зворот, який уживається замість звичайної назви певного об'єкта і полягає в різних формах опису його істотних і характерних ознак. Перифразами можуть бути як довільні, так і фразеологічні сполучення слів, наприклад: *майстер сцени* – артист, театральний режисер; *благородні птахи* – лебеді; *чорне золото* – вугілля, нафта; *бити себе в груди* – каятись; *накивати п'ятами* – втекти і т.ін. [5, 546]. У науково-популярних і публіцистичних текстах перифрази часто використовують з метою уникнення повторень, а ще для того, щоб висловити своє (авторське) ставлення до об'єкта розповіді. Зрештою, ці дієві в образно-зображальному аспекті мовні звороти час від часу використовуємо у власному мовленні, щоб урізноманітнити його, уникнути повторів, надати мовленню більшої виразності та емоційної наснаги. Так, Івана Франка називаємо «Великим Каменярем», Тараса Шевченка – «Кобзарем України», Лесю Українку – «Дочкою Прометея», «Співачкою досвітих огнів», Ольгу Кобилянську – «гірською орлицею», Львів – «містом Лева», Київ – «столицею України», тобто українська мова має власні, усталені перифрази. Послугуємося влучними перифразами і під час уживання загальних назв, наприклад: телевізор – «голубий екран», газ – «блакитне паливо», цукор – «біла смерть», ліси – «легені планети», місяць – «нічне світило», сонце – «денне світило», лев – «цар звірів», гральний автомат – «однорукий бандит», алкоголь – «зелений змій», заснути – «зануритися в сон» та ін.

У «Літературознавчому словнику-довіднику» зазначено: «До перифразів належить і заміна авторського «Я» – «ваш покірний слуга»,

«автор цих рядків». Від частого вживання, зокрема в засобах масової інформації, позитивні якості перифразів нівелюються і перетворюються на штамп (*королева полів, солодкі корені*). Перифраз у художній літературі має завданням зробити текст виразнішим, більш дієвим та цілеспрямованим і своїм характером наближається до метафори або метонімії, виражаючи семантику слова чи словосполучення переносно, за принципом подібності й суміжності: «Лягло косями (*загинуло*) людей муштрованих (*солдатів*) чимало» (Т.Шевченко) [5, 547].

Т.Федорчук, автор статті «Навчання старшокласників використовувати лексичні засоби виразності мовлення», окрім значення інших лексичних засобів виразності, підкреслює значущість в увиразненні мови художнього твору і мовлення і таких тропів, як *евфемізми* та *дисфемізми*.

Евфемізмом називається слово або словесний зворот, що пом'якшує форму вираження висловлюваної думки. Евфемізм не обов'язково виступає як троп. Дуже часто евфемістичні заміни досягаються засобами лексичної синонімії, наприклад: *затримався* – замість *спізнився*; *хто крайній?* – замість *хто останній?* (у черзі); *поправився* – замість *розтовстів* і т.д. Як троп, евфемізм найчастіше відносять до виду метонімії, або розгорнутої метонімії, тобто перифраза [3, 219].

Дисфемізм (*дифемізм*) – троп, протилежний евфемізмові, який полягає у вживанні замість емоційно і стилістично нейтрального слова чи виразу більш грубого, вульгарного. У художній літературі і публіцистиці дисфемізм допомагає висловити негативне, критичне, зневажливе ставлення до певного факту, явища, персонажа: «На все життя зріднила нас тюрма, нам суджено в ній гибіти й сконати» (І.Гнатюк) [5, 203].

З метою кращого засвоєння понять «евфемізм» і «дисфемізм» Т.Федорчук, автор уже згадуваної нами статті, пропонує певні види завдань. Виконуючи їх, старшокласники мають змогу збагатити, увиразнити своє мовлення цими тропами. Без сумніву, запропоновані завдання можуть прислужитися і майбутнім учителям в оволодінні ними багатством лексичних засобів виразності української мови.

Порівняйте вирази у поданих парах і визначте, у яких випадках наведено евфемізми, а в яких – дисфемізми.

Демократія – демократичні ігри, війна – зачистка території, патріотичний – націоналістичний, інформація – пропаганда, катастрофа – критичне становище, рани – порушення тілесної недоторканості, тверда влада – деспотизм, бомбардування – точкові удари, компроміс – поступка, захоплення державних будівель – мирне входження до державних будівель, вигнали з приміщення – попросили почекаати за дверима [8, 18].

С.Привалова, автор статті «Лексичні засоби поетичної мови», акцентує увагу на різноманітних лексичних засобах поетичної мови, підкреслює значну роль синонімів, антонімів та омонімів в увиразненні художньої мови. Ці слова, особливо синоніми, виступають також ефективним засобом увиразнення нашого повсякденного мовлення. Тож прилучившись до синонімічного багатства рідної мови, опанувавши його якомога повнішою мірою, вчитель має можливість удосконалити, урізноманітнити своє мовлення, досягнути вершин ораторського мистецтва.

«У художній мові іноді письменники вдаються до нагромадження синонімів з метою надати висловлюванню переконливості, експресії, підкреслити те чи інше інтонаційне забарвлення мови. Наприклад: «Капало з стріх. Все частіше краплі стікали з дахів, з ринв, з стін. Вони *грали, співали, дзвеніли, міняли темп, силу і голос*» (М.Коцюбинський)» [7, 21].

Відомий український мовознавець І.Вихованець зазначає: «Вибір потрібного слова, правильне його вживання – неодмінна ознака яскравого й виразного мовлення. Щоб точно передати думку співрозмовникові, необхідно досконало володіти мовою, якою розмовляємо. Кращим є усне і писемне мовлення у того, хто багато читає, хто наполегливо опановує синонімічні багатства рідної мови. Особливо велика роль у художній мові, та й у повсякденному мовленні, слів-синонімів. Багатство синонімів – одна з найпоказовіших ознак багатства мови і нашого мовлення [2, 125].

До нагромадження синонімів з метою увиразнення, підсилення висловленої думки, надання їй особливого звучання можуть вдаватися час від часу, за потреби, і мовці в повсякденному мовленні. Не виникає сумніву в тому, що майстерне використання вчителем цього яскравого засобу виразності мовлення допоможе школярам краще уявити картину, передану словесно мовцем. Наприклад: «Марина *сміялась, реготала, заходила ся сміхом*»; «Навкруги *вилло, гуділо, стугоніло, ревла*».

Отож, на основі проаналізованої літератури і власних спостережень доходимо висновку, що лексичні засоби виразності мовлення відіграють надзвичайно важливу роль у становленні мовної особистості кожного мовця, а вчителя – передусім, адже від уміння педагога володіти словом залежить успішність та ефективність навчально-виховного процесу, який він, учитель, проводить у школі впродовж своєї багаторічної діяльності. Тож майбутні вчителі повинні докласти максимум зусиль для того, щоб ще під час навчання у вищому навчальному закладі якомога повнішою мірою оволодіти словниковим багатством рідної мови, в тому числі, й засобами виразності мовлення, про які йдеться в нашому дослідженні.

1. Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.
2. Вихованець І.Р. Таїна слова. – К.: Рад. школа, 1990. – 282 с.
3. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури / За науковою редакцією Олександра Галича. – К.: Либідь, 2001. – 480 с.
4. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Видавничий центр Академія, 1997. – 748 с.
6. Полюга Л. Словник епітетів української мови (рецензія) / Мовознавство. – 1999. – № 4-5. – С. 71-73.
7. Привалова С. Лексичні засоби поетичної мови / УМЛШ. – 2008. – № 5. – С.39-44.
8. Федорчук Т. Навчання старшокласників використовувати лексичні засоби виразності мовлення / УМЛШ. – 2010. – № 8. – С.17-21.

The article deals with the necessity to master lexical means of speech significance (first of all tropes) by future teachers. Attention is paid to a special role of lexical means in work of art speech significance and everyday speech.

Key words: *lexical means of speech significance, tropes, epithet, metaphor, periphrasis, hyperbole, synonyms.*

УДК 37.042 – 057.834

Світлана Луців (Дрогобич)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНО-ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті йдеться про важливість та особливості розвитку літературно-творчих здібностей молодших школярів.

Ключові слова: *здібності, творчість, потенціал, мовлення, літературна діяльність.*

Постановка проблеми. В XVII—XVIII ст. одним з основних предметів у навчальних закладах України була піїтика. На цих уроках учні вчилися писати байки на запозичений сюжет або вірші на задану тему.

Проблема розвитку дитячих творчих здібностей залишається актуальною на сучасному етапі. Можна стверджувати, що літературна творча діяльність посідає особливе місце серед проявів творчості молодших школярів. З одного боку, вона вимагає роботи таких психічних процесів, як сприймання, образне мислення, уява, мовлення, емоції, активізує почуттєву та інтелектуальну складові пізнавальної діяльності молодшого